

УДК 378.14

МІСЦЕ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ В ТЕОРІЇ Й ПРАКТИЦІ МОВНОЇ ОСВІТИ**Борисенко В., Ковальська О.**

У статті автором розкрито значення проблемного навчання у формуванні мовленнєвих і комунікативних умінь. Обґрунтовано необхідність організації дослідницької діяльності на уроці з використанням проблемно-пошукових методів навчання. Проаналізовано концептуальні засади та визначено основні дефініції проблемного навчання.

Ключові слова: проблемне навчання, технологія, проблемний підхід, проблемна задача, проблемне завдання, проблемна ситуація.

В статье автором раскрыто значение проблемного обучения в формировании речевых и коммуникативных умений. Обоснована необходимость организации исследовательской деятельности на уроке с использованием проблемно-поисковых методов обучения. Проанализированы концептуальные основы и определены основные дефиниции проблемного обучения.

Ключевые слова: проблемное обучение, технология, проблемный подход, проблемная задача, проблемное задание, проблемная ситуация.

The article reveals the role of problem-oriented teaching in the development of linguistic and communicative abilities. It substantiates the necessity to organize explorative activities in class using problem-oriented methods of teaching. Conceptual foundations of problem-oriented teaching have been analyzed and its main notions have been defined.

Key words: problem-oriented teaching, technology, problem-oriented approach, problem task, problem assignment, problem situation.

Постановка проблеми, її зв'язок із важливими завданнями. Сучасна школа вимагає вдосконалення системи мовної і мовленнєвої підготовки учнів, які здатні вільно орієнтуватися в нових соціокультурних умовах.

Сьогодні, вочевидь, існує об'єктивна потреба в модернізації мовної освіти, активному поширенні інноваційного, активного, розвивального навчання, під час якого викладач, спираючись на знання закономірностей розвитку мислення, спеціальними педагогічними засобами веде цілеспрямовану роботу із формування розумових здібностей і пізнавальних потреб учнів. Продуктивним для навчання української мови є проблемне навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із проблеми. Питання застосування проблемного підходу під час вивчення української мови – одне з актуальних у методиці. Воно є об'єктом дослідження багатьох педагогів, психологів, методистів (Я. Коменський, К. Ушинський, М. Скаткін, М. Махмутов, А. Брушлинський, А. Алексюк, А. Матюшкін, А. Фурман, М. Фіцула, В. Максимова, С. Рубінштейн, М. Мочалова).

Мета статті – теоретично обґрунтувати та дослідити сутність проблемного підходу в навчанні.

Як відомо, основною метою проблемного навчання є забезпечення активного ставлення учнів до оволодіння знаннями, уміннями і навичками, інтенсивного розвитку їхньої самостійної пізнавальної діяльності та індивідуальних творчих здібностей за допомогою розв'язування пізнавальних навчальних завдань, які не до кінця визначені.

Вивчення теоретичного аспекту проблем дає нам підстави стверджувати, що сьогодні проблемне навчання залишається більшою мірою теоретичною моделлю розвивального навчання, ніж ефективно реалізується на практиці як один із головних психологічних принципів розвивального навчання. Пов'язано це з тим, що основні ідеї й моделі проблемного навчання не доведені до педагогічно виправданої технології навчання.

Зазначимо, що основний зміст технології проблемного навчання мають становити методи й прийоми, організаційні форми та засоби доцільного використання навчальних проблемних ситуацій, постановки і розв'язання навчальних проблем, способи пред'явлення вчителем, сприйняття й виконання учнями проблемних завдань

Проблема активності учня – одна із центральних проблем педагогіки, яка була предметом дослідження педагогічних теорій минулого (Я. Коменський, К. Ушинський) [2; 5]. І це не випадково, оскільки сам процес людського пізнання носить активний, творчий характер, а людські здібності, у тому числі й пізнавальні, розвиваються лише в активній самостійній діяльності. При проблемному навчанні створюються найбільш сприятливі умови для формування таких якостей особистості, як пізнавальний інтерес, творча активність і самостійність.

Питання проблемного навчання досліджували ряд учених, які єдиної думки в його розв'язанні не досягли. Як засвідчують педагогічні розвідки, по-різному трактується розуміння особливостей функціонування проблемності на уроці, а також сам безпосередній вплив проблемної ситуації на пізнавальну активність та психологічний стан особистості [1, с. 47].

Учені по-різному трактують проблемне навчання: як один із методів навчальної діяльності, що ґрунтується на самостійній пізнавальній діяльності учнів (М. Скаткін) [7, с. 54]; як цілу методичну систему, яка об'єднує різноманітні методи навчання (М. Махмутов) [4, с. 64] тощо.

Зазначимо, що основні положення проблемного навчання недостатньо методично конкретизовані, не розроблені питання його доцільного застосування, тому проблемність використовується епізодично і, як правило, не завжди ефективно. Основна причина відсутності широкого використання проблемного навчання полягає в тому, що теоретичні розробки питань, які стосуються проблемності, не доведені до рівня конкретної педагогічної технології. Усвідомлення цієї проблеми, потреба опанування теоретичними основами проблемного навчання та недостатня розробленість цього питання у практичному аспекті спричиняють різні погляди щодо визначення місця проблемного навчання в теорії й практиці [3; 6].

Аналіз літератури з проблеми дозволяє стверджувати, що теоретичні розробки проблемного навчання досить різноманітні. Продуктивною для навчання української мови є дидактична та психологічна класифікація проблемного підходу в навчанні мови. За дидактичною класифікацією М. Махмутов виділяє такі проблеми в навчанні: 1) за навчальним предметом (предметні, міжпредметні); 2) за місцем їх виникнення (урочні, аудиторні, позаурочні, позааудиторні); 3) за функцією у процесі навчання (основні, часткові); 4) за суспільною і дидактичною значущістю (навчально-теоретичні, навчально-практичні); 5) за способом організації процесу вирішення (фронтальні, групові, індивідуальні).

За психологічною класифікацією дослідником визначено проблеми: 1) за характером невідомого; 2) за характером сказаного; 3) за способом вирішення; 4) за характером змісту й співвідношення відомого та невідомого (повна містить усю інформацію, визначену проблемою, неповна стосується окремих деталей) [4, с. 160].

М. Фіцула вважає, що завдання стає пізнавальною проблемою тоді, коли воно потребує роздумів над проблемою, викликає в учнів пізнавальний інтерес, спирається на попередній досвід і знання.

Автор розрізняє такі навчальні проблеми:

- за галуззю і місцем виникнення: предметні (виникають у межах одного предмета і розв'язуються засобами й методами цього предмета), міжпредметні (виникають у навчальному процесі в результаті міжпредметних зв'язків і зв'язку навчання з життям; вирішуються методами різних предметів), урочні (виникають безпосередньо під час заняття); позаурочні (виникають у процесі виконання домашнього завдання, у життєвому досвіді учнів);

- залежно від ролі в навчальному процесі: основні (активізують пізнавальну діяльність щодо всього матеріалу заняття) і допоміжні (для поетапного вирішення основної проблеми);

- за способом розв'язання: фронтальні, групові та індивідуальні [8, с. 110].

У педагогіці поняття "проблемне навчання" дидакти відносять до різних категорій, наповнюючи його різним змістом. Одні вважають його принципом дидактики

(М. Махмутов), другі – методом навчання (А. Брушлинський, В. Оконь), треті – типом навчального процесу (А. Алексюк), четверті – психолого-педагогічною системою в організації навчально-виховного процесу (А. Матюшкін), п'яті – особливим підходом до навчання, що виявляється насамперед у перетворювальному характері пізнавальної діяльності (М. Скаткін) [8, с. 328].

На думку А. Фурмана, різні погляди щодо визначення місця проблемного навчання в теорії і практиці ніколи не позбавлені смислу, однак не самі по собі, а лише в сукупності, єдності [9, с. 87].

У теорії проблемного навчання основними категоріями є: проблемне запитання; проблемна задача; проблемне завдання; проблемна ситуація.

Зупинимось докладніше на тлумаченні цих дефініцій.

Проблемне запитання на відміну від звичайного не передбачає простого пригадування або відновлення знань.

Проблемна задача – форма організації навчального матеріалу із заданими умовами і невідомими даними, пошук яких потребує від учнів активної розумової діяльності: аналізу факторів, з'ясування причин походження об'єктів, їх причинно-наслідкових зв'язків тощо.

Проблемне завдання передбачає вказівку учням на їх самостійну пошуково-пізнавальну діяльність, спрямовану на одержання необхідного результату.

Проблемна ситуація – стан розумового навантаження учнів, який створено спеціально вчителем за допомогою певних прийомів, методів і засобів.

Такі навантаження виникають через недостатність раніше засвоєних учнями знань і способів діяльності для розв'язування пізнавальної задачі, завдання чи навчальної проблеми [10, с. 40].

У дослідженнях А. Матюшкіна виділяються три головних компоненти проблемної ситуації:

- невідоме відношення, що засвоюється, спосіб або умова дії, що розкривається у проблемній ситуації;
- дія, необхідність виконання якої в поставленому завданні викликає потребу в новому знанні чи способі дії, які повинні бути засвоєні;
- можливість для учня здійснити аналіз умов поставленого завдання і засвоїти (відкрити) нове знання. Занадто важке або легке завдання не створює для учня проблемної ситуації. При цьому учень повинен мати необхідні знання, вміння і досвід пошукової діяльності, певний рівень розвитку розумової активності [5, с. 26].

Визначаючи названі вище переваги проблемного навчання, не варто абсолютизувати його, чітко уявляти, за яких умов воно виправдовує себе, а коли – ні. Практика свідчить, що вчителі нерідко створюють проблемні ситуації невиправдано.

В. М. Максимова переконує, що, переводячи весь навчальний процес лише на проблемне навчання, вчитель спостерігає зниження інтересу учнів до знань. Якщо ж чергувати проблемність з елементами програмування, алгоритмізації, методу доцільних задач, то досягається значно більший ефект. І річ тут не лише в стимулі, новизні підходів, а в тому, що кожний із згаданих підходів має свій необхідний елемент у формування пізнавальної активності, інтересів учнів.

Алгоритмізація впорядковує діяльність, сприяє її логіці й послідовності, полегшує досягнення успіху. Програмування сприяє самостійному просуванню учня в процесі пізнання, швидкому отриманню зворотного зв'язку. Проблемність активізує розумові й емоційні процеси [3, с. 40].

Нами проблемне навчання трактується як система науково обґрунтованих методів і засобів, уживана в процесі розвивального навчання, яка припускає створення під керівництвом викладача проблемних ситуацій і активну самостійну діяльність, інтелектуальний і творчий розвиток учнів, а також оволодіння ними знаннями, навичками, уміннями і способами пізнання.

Проблемне навчання забезпечує можливості творчої участі учнів у процесі освоєння нових знань, формування пізнавальних інтересів і творчого мислення, високий ступінь органічного засвоєння знань і мотивації учнів.

Останній аспект надзвичайно важливий, оскільки у ньому полягає основна відмінність проблемного навчання від евристичного, такого, яке припускає, що навчання відбувається при "незнанні" не тільки учня, але й вчителя. Утім, це стосується тільки поняття проблемного навчання у вузькому сенсі: за весь час його

існування неодноразово були спроби внести евристичний аспект до проблемного навчання [4, с. 50].

Тому проблемне навчання в широкому сенсі розуміється як такий метод навчання, який допускає варіантність підходу до вибору проблемної ситуації, що має окремі риси евристичного навчання (зокрема орієнтацію вчителя і учня на досягнення невідомого їм заздалегідь результату).

Основним поняттям проблемного навчання є проблемна ситуація, яка є інтелектуальним утрудненням учня. Вона виникає, коли він не знає, як пояснити явище, факт, процес дійсності, не може досягти мети відомим йому способом, що спонукає школярів шукати новий спосіб пояснення або спосіб дії. Проблемна ситуація зумовлює початок мислення у процесі постановки і рішення проблем [10, с. 120].

Проблемні ситуації і, відповідно, все проблемне навчання будуються за принципом проблемної суперечності як закономірності пізнання, як основного механізму, що активізує навчання.

Дія цього механізму і, відповідно, концептуальна основа всього проблемного навчання засновані на психологічній теорії мислення, висунутій у радянській психологічній школі ще С. Рубінштейном. У його теорії мислення є продуктивний процес, що пов'язує воєдино об'єкти пізнаваної дійсності. Саме проблемною ситуацією, суперечністю, визначається залучення особи до розумового процесу [6, с. 43].

Учені зазначають, що способами і прийомами створення проблемних ситуацій є такі:

- спонукання учнів до порівняння, співставлення, протиставлення і узагальнення фактів, явищ та дій, у результаті яких може виникнути проблемна ситуація;
- ознайомлення учнів із проблемними ситуаціями, які виникають на основі міжпредметних зв'язків;
- зіткнення учнів з явищами і фактами, які потребують теоретичного пояснення чи нестандартних практичних дій;
- розгляд парадокса;
- висунення гіпотез та їх аналіз;
- постановка дослідницьких і практичних завдань [3, с. 176].

Аналіз літератури засвідчує, що проблемне навчання може здійснюватися на таких рівнях:

- проблемний виклад навчального матеріалу;
- частково-пошуковий шлях;
- дослідницький метод.

Відомо, що сутність проблемного викладу матеріалу полягає в тому, що, створивши проблемну ситуацію, вчитель не просто повідомляє кінцеві висновки теми, а відтворює шлях до відкриття, розкриває внутрішні суперечності, шлях наукового пошуку.

На нашу думку, проблемні завдання повинні також спонукати учнів до спостереження за мовленням. Високо цінуючи спостереження в навчанні, В. О. Сухомлинський писав: "Із спостережень не тільки черпаються знання, – у спостереженнях знання живуть, завдяки спостереженням вони, можна сказати, йдуть в обіг, застосовуються як інструменти в праці [9, с. 237].

Учитель має допомогти учневі використати раніше засвоєні знання для нових спостережень, оскільки чим "старші" знання учня, тим вони міцніші. Як метод навчання мови спостереження полягає у виявленні учнями в тексті тих чи інших мовних явищ, у їх коментуванні, узагальненні, використанні у власному мовленні.

Таким чином, проблемні завдання на відміну від традиційних дають учням можливість самостійного пошуку, відкриття і забезпечують розвиток пізнавальної самостійності, їхньої творчої активності. Вони спрямовані на те, щоб сформувати в учнів необхідну систему знань, умінь і навичок, а також досягти високого рівня розвитку школярів, розвитку здатності до самонавчання.

Унаслідок систематичних, різних за виконанням завдань усувається одноманітність, схильність до подачі готового матеріалу, що знижує інтерес учнів до предмета.

Усе це значною мірою сприяє розвитку, самовдосконаленню і самореалізації учнів, а також виховує постійний інтерес до уроків української мови.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, проблемний тип навчання, підґрунтям якого є цілісний процес спільної продуктивної взаємодії вчителя й учнів, передбачає виявлення проблеми, відкриття знань під час її розв'язання. Відтак велика увага при цьому приділяється розвитку особистості учня через здобуті знання, реалізації потенціалу особистості в мовленнєвій та соціальній діяльності.

Література

1. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія : підручник для студентів, аспірантів та молодих викладачів вищих навчальних закладів / А. М. Алексюк. – К. : Либідь, 1998. – 560 с.
2. Денисовець Г. Л. Проблемні завдання на уроках мови / Г. Л. Денисовець // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 2. – С. 51–54.
3. Костюк Г. С. Навчання і психічний розвиток учнів / Г. С. Костюк ; за ред. В. І. Войтка. – К., 1979. – 668 с.
4. Махмутов М. І. Організація проблемного навчання / М. І. Махмутов. – К. : Просвітництво, 1977. – 368 с.
5. Мочалова Н. М. Методи проблемного навчання й межі їх застосування / Н. М. Мочалова. – К. ; Казань : Видавництво Казанського університету, 1979. – 158 с.
6. Рубинштейн Е. Л. О мышлении и путях его исследования / Е. Л. Рубинштейн. – М. : Петербург, 1958. – 121 с.
7. Скаткін М. Н. Проблеми сучасної дидактики / М. Н. Скаткін. – К. : Педагогіка, 1980. – 195 с.
8. Фіцула М. М. Педагогіка : навч. посіб. для студ. вищих пед. закладів освіти / М. М. Фіцула. – К. : Вид. центр "Академія", 2002. – 528 с.
9. Фурман А. В. Методика застосування проблемних ситуацій на уроці. Проблемні ситуації в навчанні / А. В. Фурман. – К. : Рад. шк., 1991. – 152 с.
10. Фурман А. В. Проблемна ситуація в пізнавальній діяльності школярів / А. В. Фурман. – М. : Рад. шк., 1985. – 57 с.